

The article focuses on the issues of self-determination in the aspect of professional development of psychologists. Current approaches to research of self-determination are considered in this article. Professional consciousness of psychologists consists of such elements as professional education, professional culture and ethical norms. Well-developed professional consciousness can be characterized by ideological, professional, personal, creative traits that are considered in the article.

Key words: professional self-determination, professional consciousness, professional traits of psychologist.

Отримано: 14.06.2009

УДК 159.9.378.361(71)

Г.П. Татаурова-Осика

ТЕХНОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРИДАТНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті визначено роль і місце особистості в процесі професійної діяльності. Обґрунтовано необхідність розгляду нормативних життєвих криз, що проявляються під час професійної діяльності. Охарактеризована структура професійної придатності та професійного самовизначення особистості, а також необхідність удосконалення професійно важливих якостей в процесі навчання і діяльності на основі мотивації.

Ключові слова: професійна діяльність, професійна придатність, професійне самовизначення, професійний відбір, професійно важливі якості, мотивація, профорієнтація.

В статье рассмотрены роль и место личности в процессе профессиональной деятельности. Обоснована необходимость рассмотрения нормативных жизненных кризисов, которые имеют место в профессиональной деятельности. Характеризируется структура профессиональной пригодности и профессионального самоопределения личности, а также необходимость улучшения профессионально значимых качеств в процессе обучения и деятельности с помощью мотивации.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессиональная пригодность, профессиональное самоопределение, профессиональный отбор, профессионально значимые качества, мотивация, профориентация.

Професійний відбір являє собою комплекс заходів, призначених для визначення у кандидатів на навчання, робоче місце чи посаду тих професійно важливих якостей, які достатні й необхідні для оволодіння професійними знаннями, уміннями та навичками, що обумовлюють успішність навчання в установлені

терміни і ефективність подальшої професійної діяльності. Адже давно відомо, що різні види професійної діяльності вимагають від людини різних якостей та властивостей, які притаманні не всім в однаковій мірі. Процес розвитку особистості у зв'язку з характером діяльності відбувається досить своєрідно, виходячи з особливостей цілого ряду особистісних і діяльнісних факторів. Зазначимо, що цей розвиток має на меті забезпечення досить надійної адаптації індивіда до конкретних і типових, життєвих і регіональних умов, що визначає формування стійких рис особистості, специфічних для більшості видів діяльності.

Багато дослідників (О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін, Є.А. Климов, А.А. Крилов, В.А. Бодров, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк) відзначають, що саме в ситуації цілеспрямованої поведінки, яка характерна у першу чергу для професійної діяльності, виявляються протиріччя між особистісними проявами і зовнішніми діяльнісними і соціальними факторами, що виступають як вимоги до особистості, як стимули розвитку особистості, формування тих її рис і якостей, що найбільш адекватні конкретним формам поведінки і діяльності. У той самий час включення особистості в діяльність, установка на реалізацію її цілей обумовлюють прагнення суб'єкта діяльності переломити, адаптувати зміст і способи забезпечення трудового процесу для тих функціональних можливостей, що визначаються структурою особистості конкретної людини.

Актуальність даного дослідження зумовлена недостатністю вивчення феноменів і закономірностей розвитку дорослої людини, зрілої особистості, формування й удосконалення особистості взагалі на життєвому шляху і, зокрема, у період її професіоналізації, тобто становлення професіонала. Однією з причин є те, що для періоду дорослості не сформовано і не зазначено «завдань розвитку» на етапах життєвого і професійного шляхів. Своєрідність цих завдань на етапах дорослості визначається варіативністю форм соціальних, виробничих та інших відносин, зростанням ролі процесів саморегуляції та самооцінки, активним формуванням стратегій поведінки тощо. На ці положення звертає увагу Є.А. Климов в концепції психічного розвитку, яка була розроблена в працях О.М. Леонтьєва, Д.Б. Ельконіна, В.В. Давидова, вони є надзвичайно плідними з погляду розуміння розвитку людини як суб'єкта діяльності. Досить переконливі дані про своєрідне продовження психічного розвитку дорослої людини одержала Л.І. Анциферова на підставі аналізу ряду робіт вітчизняних і закордонних авторів, що вивчали структуру інтелекту, загальних і спеціальних здібностей.

Кожна людина упродовж життя переживає так звані нормативні життєві кризи. Особливо вираженим є зв'язок нормативних криз дорослості з професійною діяльністю. Криза дорослого життя в період ранньої дорослості пов'язана із завданням остаточного переходу до самостійного життя і незалежності від батьків, але в цей період починається і самостійна професійна діяльність («кризи адаптації професіонала»). Вона зумовлюється труднощами входження в жорсткий трудовий режим, непев-

ністю в своїх можливостях, необхідністю доучуватися або переучуватися, складністю адаптації до трудового колективу і до взаємин зі співробітниками.

Після завершення періоду трудової адаптації (через 4-5 років роботи) фахівцеві потрібно якимось реальним підтвердженням його професійних досягнень (збільшення зарплати, підвищення статусу тощо). Якщо цього не відбувається, з'являється емоційний дискомфорт, незадоволеність працею, надмірна професійна перенапруга і перевтома, – усе це характеризує зародження нормативної психологічної кризи («криза 30-річчя»).

Нормативна «криза середини життя» (40-45 років) у професійному житті пов'язана з переживанням необхідності і можливостей останнього ривка в досягненні бажаного професійного рівня і виявляється в стані перенапруги, тривожності, апатії, а також в стійких функціональних розладах. Важко переживається і передпенсійна криза, яка поглиблюється змінами фізичного, соматичного і психічного статусів [3, с. 55-63].

У розвитку особистості на професійному шляху можуть відзначатися і так звані «біографічні кризи»:

- кризи нереалізованості виникає тоді, коли в суб'єктивній картині життєвого шляху слабо виявлена реалізація зв'язків подій життя, коли в новому соціальному середовищі недостатньо оцінюються попередня підготовка суб'єкта, його досвід і кваліфікація;
- криза спустошеності розвивається тоді, коли в суб'єктивній картині життєвого шляху слабо виявлені зв'язки, що ведуть від минулого до сьогодення в майбутнє і пов'язана із переживанням хиткості становища, зниження привабливості професійних цілей;
- криза безперспективності зароджується тоді, коли слабо уявляються потенційні зв'язки, події, мрії про майбутнє тощо.

Для проблеми формування особистості професіонала і психологічної зумовленості професійної придатності важливим є положення про внутрішню суперечливість процесу індивідуального розвитку людини. Б.Г.Ананьєв висловив думку, що нерівномірність змін і гетерохронність (різноманітність) фаз розвитку характерні і для процесу росту і дозрівання, і для більш пізніх періодів життя. Він показав важливість законів гетерохронності не тільки для розвитку індивідуальних властивостей, але і для формування особистості упродовж усього життєвого шляху.

Наступним нашим завданням є визначення факторів, що сприяють розвитку особистості професіонала в діяльності, детермінують формування специфічних особистісних рис, здібностей, інтересів та інших якостей, адекватних обраному професійному шляху.

Включення суб'єкта в діяльність супроводжується поєднанням індивідуальних можливостей, здібностей людини з такими вимогами, що пред'являються змістом і умовами самої діяльності

з погляду успішного її виконання. У процесі освоєння конкретної діяльності, зіткнення суб'єкта з новими задачами, професійними ситуаціями, нестандартними умовами постійно виникають протиріччя між вимогами діяльності та орієнтованих структур психіки. Ці протиріччя і є основою рушійною силою розвитку особистості.

Процес формування особистості професіонала і досягнення визначеного рівня придатності до конкретної праці зумовлюється синтезом, з одного боку, можливостей, здібностей і активності особистості, а з іншого – вимогами діяльності, які зумовлені особливостями її змісту, засобів, умов і організації. На основі цього синтезу, включення особистості в трудовий процес формується суб'єкт діяльності.

Професійну придатність людини [4 с. 13-18] до конкретної трудової діяльності треба розглядати як властивості людини, що володіє суб'єктними якостями.

Рівень професійної придатності на етапах становлення професіонала буде залежати від декількох факторів:

1. від ступеня адекватності відображення суб'єктом діяльності її об'єкта, тобто того, що суб'єкт намагається пізнати і перетворити у навколишньому світі й у конкретних трудових ситуаціях;
2. профпридатність суб'єкта буде визначатися характером професійної мотивації особистості, її спрямованістю, інтересами, установками тощо;
3. важливим фактором формування профпридатності є розвиток у суб'єкта індивідуально своїх способів розв'язання типових життєвих і кризових проблем (формування індивідуального стилю трудової діяльності), уявлень про своє місце в житті і праці та утвердження себе в суспільстві й в уявленні про самого себе, системи самооцінки і самовдосконалення.

У цьому полягають індивідуальні можливості об'єкта з точки зору прояву рівня придатності і керування цією властивістю.

Основним механізмом формування особистості (суб'єкта діяльності) і досягнення визначеного рівня професійної придатності є співставлення психічної організації з вимогами діяльності. В умовах жорстко детермінованих вимог, нормативів діяльності особистість та її психіка набувають і виявляють не тільки різноманітні форм і способів пристосування, самоорганізації, але і конструктивну особистісну активність у пошуку і виробленні механізмів і прийомів регуляції діяльності. Вимоги професійної придатності до конкретної діяльності (і як рівень досягнень суб'єкта, і як його індивідуально-професійна властивість) мають оцінюватися характеристиками цілісної особистості, системним показником властивостей особистості (Б.Ф. Ломов).

Формування професійної придатності нерозривно пов'язане із самовизначенням особистості, тобто із самоствердженням, самореалізацією і самовдосконаленням людини в суспільстві, у праці і трудовому колективі. Професійне самовизначення – це самостій-

не й усвідомлене переживання змісту виконуваної роботи і всієї життєдіяльності у конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації. Цей процес зумовлений проявами внутрішніх ресурсів, сил, установок на шляху професійного становлення особистості та її розвитку. Професійне самовизначення людини у світі професій і на професійному шляху є особистим і особистісним аспектом формування професіонала. Проблему самовизначення особистості варто розглядати в контексті не тільки юнацького віку або вибору професії, але й у більш широкому змісті, у зв'язку з питаннями професійного розвитку особистості.

Професійне самовизначення є багатомірним і багатоступінчастим процесом, що можна розглядати під різними кутами зору:

- як серію завдань, що ставить суспільство перед особистістю, які варто вирішувати;
- як процес поетапного ухвалення рішення, за допомогою якого людина формує баланс між власними перевагами, інтересами, цілями і вимогами трудової діяльності, потребами суспільства тощо;
- як процес формування особистості професіонала, його індивідуального стилю й оцінки діяльності.

З цих позицій професійне самовизначення трактується як «Я-концепція» індивіда, що відбиває його розуміння, переживання і наміри, предметні дії в професійній діяльності. Перераховані вище цільові функції професійного самовизначення за своєю суттю є критеріями оцінки професійної придатності.

Професійне самовизначення припускає формування суб'єкта, що володіє високою мобільністю, широкою орієнтацією у світі професійної праці, не обмежуючи можливості особистісного розвитку, тобто відбиває єдність життєвого (професійного) і особистісного самовизначення.

Отже, професійне самовизначення не тільки акт вибору професії, але динамічна процедура формування професіонала на всьому життєвому шляху.

На думку Н.С. Пряхнікова, у наш час більш розповсюдженим стає зсув інтересу до особистісних аспектів цієї проблеми. Аналіз власне професійного самовизначення не може бути досить ефективним при його ізольованому дослідженні (цілісний підхід до феномена самовизначення особистості). Саме такий погляд на проблему самовизначення має розглядати цей феномен у зв'язку з розвитком, формуванням професіонала і досягненням рівня професійної придатності на всіх етапах професійного шляху.

При аналізі професійної діяльності дозволяє виділити таку форму детермінації в процесі самовизначення, як саморегуляція (Л.Г. Дікая, О.А. Конопкін, Г.С. Нікіфоров). Процеси саморегуляції визначають такі механізми регуляції рівня професійної придатності, як:

- мобілізація ресурсів особистості й організму;
- адаптація до умов і процесів трудової діяльності;

- аналіз можливостей особистості та співставлення їх з вимогами діяльності;
- побудова і корекція особистих планів, стратегій поведінки і перспектив розвитку тощо.

Самовизначення особистості може розглядатися як результат і як процес засвоєння, закріплення і прояву цілісних та значимих особистісних властивостей. Самовизначення – це не просто акт ухвалення рішення або усвідомлення себе. За Є.А. Клімовим, професійне самовизначення – це діяльність людини що приймає той або інший зміст, це насамперед образи бажаного майбутнього, особливості усвідомлення себе і свого місця в системі ділових міжособистісних стосунків.

Діяльність розглядається як одиниця психологічного аналізу поведінки і життєдіяльності людини, а самовизначення є діяльністю з метою перетворення внутрішньої психологічної структури, її збереження і розвиток (І.Ф. Кузнецов).

Отже, самовизначення, що розуміється як власне психологічна діяльність, містить у собі таку мету, як:

- інтеграція особистості;
- психологічний захист;
- розв'язання «завдань на розуміння» тощо.

Самовизначення і самоперетворення психологічної структури особистості можливі тільки при здійсненні вчинку, тобто реалізації цього перетворення в зовнішній середовищі.

Особлива увага до проблеми формування особистості професіонала викликана постановкою питань про зв'язок її змісту і динаміки з питаннями придатності людини до трудової діяльності з індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності, з можливістю оцінки і прогнозування цього процесу тощо.

Основна сутність проблеми формування особистості професіонала зводиться до двох основних положень:

- «особистість виявляється в професії» – у процесі вибору й оволодіння професією, професійного удосконалення і реалізації особистості професіонала, визначення його місця в суспільстві досягненням матеріальних і духовних цінностей, задоволення особистих пізнавальних інтересів;
- «розвиток особистості в діяльності» – формування професійно орієнтованих якостей людини (його організму й особистісних рис), розширення сфери пізнання навколишнього світу і його значення, розвитку форм і змісту предмета спілкування.

У психологічному плані ця проблема пов'язана з вивченням закономірностей формування операційної структури діяльності в процесі професіоналізації й у залежності від індивідуальних, групових і загальних особливостей особистісної сфери, а також розвитку (мотивів та інтересів, здібностей, емоційно-вольової сфери, професійно важливих якостей) на різних етапах професійного шляху й у різновидах трудової діяльності.

Професійна придатність – це властивість особистості, що формується, розвивається. Під час професійної діяльності спостерігаються постійні зміни її змісту, засобів, умов, які визначають все нові і нові вимоги до одного і того самого, що стимулює її розвиток. Різним типам особистості відповідають різні типи розвитку. Формування особистості професіонала необхідно починати задовго до його вступу у власне професійну діяльність, з ранніх років [2; 5, с. 20].

Експериментальні дослідження дали змогу виявити особливості динаміки професійно важливих якостей (ПВЯ) упродовж усього професійного шляху людини. В онтогенезі найбільш стабільними є якості, пов'язані з типологічними особливостями вищої нервової діяльності – характеристики темпераменту, екстра- та інтроверсія, нейротизм, емоційна реактивність.

Водночас особистісні якості демонструють велику мінливість під час професійної діяльності. Це, наприклад, виявляється в динаміці й становленні професійної самооцінки. На етапі професійного самовизначення прогностична оцінка професійної діяльності значимо корелює із загальною самооінкою особистості; у групі молоді від 20 років вона, в більшості випадків, трохи завищена і в цілому відіграє позитивну роль (у підлітків переважають вікові цілі). Ведучою при цьому є емоційна складова самооцінки на початковому етапі професійної підготовки. Вона, звичайно, недостатньо відповідає об'єктивним умовам, знижується її стійкість, що створює умови для тривалого її формування. За період навчання формується самооцінка успішності навчальної діяльності, що потім неадекватно переноситься на професійну діяльність.

На етапі входження в професійну діяльність відмічається повторне зменшення стійкості самооцінки, рівень її також знижується, іноді різко падає, особливо у випадках недостатньо обґрунтованого переносу навчальної діяльності. Виникає небезпека закріплення неадекватного заниження самооцінки, що може призвести до негативного емоціонального фону діяльності, зниження мотивації і навіть спроб зміни спеціальності. В процесі нагромадження досвіду спостерігається поступова стабілізація самооцінки і вихід її на адекватний і досить високий рівень. Відзначається прогресивне посилення когнітивної складової самооцінки. Несприятливою для цього етапу професійної діяльності є тенденція до появи гіперстійкості у самооцінці, втрати її гнучкості, що негативно позначається, наприклад, на процесі переучування.

Етап виходу з професійної діяльності характеризується більш менш вираженою кризою самооцінки, особливо важко для осіб з дуже високою гіперстійкою професійною самооінкою. Ця криза задовольняється забезпеченням стабільності загальної самооцінки особистості за рахунок інших видів діяльності (консультативної, суспільної).

У самій професійній діяльності формуються такі професійно важливі якості (ПВЯ), як відповідальність, сумлінність, акуратність, вольові якості.

Професійна придатність до освоєння і практичної реалізації діяльності залежить від ступеня розвитку, особливостей прояву та диференціальних характеристик різноманітних особистісних властивостей і якостей людини. Однак, незважаючи на помітні відмінності в змісті комплексів професійно важливих якостей, у різних видах діяльності існує ряд особистісних професійно значимих якостей (практично для будь-якої професії), їхнє формування, розвиток і прояв поєднуються з будь-яким видом діяльності. Це такі якості, як відповідальність, самоконтроль, емоційна стійкість.

Вимоги професії до особистості. Поняття ПВЯ [4, с. 36-45; 5, с. 12-23]

Важливим фактором, який визначає вимоги сучасної діяльності до спеціаліста, є зміни, що пройшли під впливом науково-технічного прогресу та пов'язанні з прийняттям на озброєння принципово нових систем техніки, автоматизації процесу управління, різким підвищенням інтенсивності навчальної роботи (В.А. Бодров).

Для того, щоб проводити профорієнтаційну роботу і професійний відбір, необхідно знати професіограму, професійно важливі якості (ПВЯ) та індивідуально-професійні характеристики, які відрізняються між собою. За походженням (генезисом) – тут можна, передусім, виділити групу психофізіологічних якостей (особливості пам'яті, мислення, швидкості та точності рухів, рівень нервово психічної стійкості, властивості нервової системи тощо), які мають в більшому ступені природну, спадкоємну зумовленість та соціально-психологічні якості (мотиви, професійна направленість, суспільна та трудова активність, особливості спілкування та поведінки в колективі), які є продуктом життя та діяльності в суспільстві, тобто соціально-зумовленими (В.А. Бодров, Б.Ф. Ломов, Є.А. Клімов [1; 3]).

Диференціація ПВЯ за даними критеріями має особливе значення на стадії підбору та використання адекватних методик виявлення та оцінки соціально-психологічних особливостей майбутніх спеціалістів.

З урахування таких відмінностей особистості належно виділяти два види професійної психодіагностики: психофізіологічне дослідження та соціально психологічне вивчення.

Ще одним критерієм в професійних вимогах до особистості є ступінь змінності, здатність до швидкого тренування, індивідуальні характеристики. Практичне значення вірної диференціації ПВЯ за цим критерієм визначається тим, що оцінюється рівень розвитку тих якостей особистості, які, будучи професійно важливими, погано піддаються тренуванню, змінам в процесі навчання та практичної роботи. Виявлено, що в процесі навчання менш за все піддаються змінам характеристики психічних процесів та функцій, а також психологічний тип людини, моральні якості, деякі риси характеру (відповідальність, добросовісність, акуратність, скромність, дисциплінованість). Крім того, вивчаю-

чи вимоги професії до особистості, можна їх узагальнити за рівнем спеціальностей ПВЯ. В цьому відношенні доцільно відрізняти загальнопрофесійні якості, що окреслюють успіх навчальної роботи всіх спеціалістів або ж великі їх групи (керівників від збройних сил), та спеціальні якості, активно включені в діяльність лише спеціалістів окремого профілю, випускників деяких вузів (М.В. Макаренко, М.С. Корольчук).

З урахування рівня спеціальності повну ієрархію груп ПВЯ спеціалістів можна представити в такому вигляді:

- якості, необхідні будь-якому сучасному спеціалісту;
- якості, професійно важливі для випускників усіх навчальних закладів (будь-якого керівника);
- якості, загальні для керівника того чи іншого напрямку діяльності;
- якості, що відображають своєрідність роботи керівника визначеного профілю професійної діяльності (командного, інженерного тощо);
- спеціальні якості, специфічні тільки для якогось ВНЗ (конкретного спеціаліста);
- найбільш загальні вимоги визначаються державними документами, реєстрами.

Отже, з погляду сучасної психології, професійна придатність особистості розуміється як динамічне поєднання індивідуально-психологічних особливостей, які формуються в процесі навчання та діяльності, забезпечують успішне освоєння професії до рівня майстерності і високопродуктивної професійної діяльності. Провідними факторами формування профпридатності є здібності, професійно важливі якості, які розвиваються і удосконалюються в процесі навчання і діяльності на основі мотивації.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионала. Психологи Отечества. – М., Воронеж: МОДЭК, 1996. – 360 с.
3. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ніка-центр, 2006. – 536 с.
4. Лук'янчук А.М. Розвиток професійної ідентичності майбутніх педагогів в умовах поза навчальної роботи (психологічного клубу): Навчально-методичний посібник. – БЦФ ТОВ «Дельфін», 2007. – 93 с.
5. Методи психодіагностики в системі професійного відбору: Методичний посібник / Під загальною редакцією В.В.Синявського. – Київ: ДЦЗ, 2006. – 251 с.

In the article certainly a role and place of personality is in the process of professional activity. Grounded necessity of consideration of normative vital crises which show up during professional activity. The described structure of professional fitness and professional self-determination of personality, and also necessity of improvement professionally of important qualities, is in the process of studies and activity on the basis of motivation.

Key words: professional activity, professional fitness, professional self-determination, professional selection, professionally important qualities, motivation, vocational orientation.

Отримано: 28.08.2009

УДК 378:005.6

Л.А. Терещенко, Т.В. Кесьян

ВПЛИВ СТИЛЮ ПЕДАГОГІЧНОГО КЕРІВНИЦТВА НА РОЗВИТОК ГУМАНІСТИЧНО ОРІЄНТОВАНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено результати науково-теоретичних та практичних надбань з проблеми розвитку гуманістично орієнтованого освітнього процесу. Розглядається взаємозв'язок між стилем педагогічного керівництва та гуманними стосунками між вчителем та учнями у процесі навчання та виховання.

Ключові слова: авторитарний, ліберальний, демократичний стилі управління, освітній процес, гуманізація, демократизація, самоактуалізація.

В статье представлены результаты научно-теоретических и практических разработок по проблеме развития гуманистически ориентированного процесса образования. Рассматривается взаимосвязь между стилем педагогического управления и гуманными отношениями между учителем и учениками в процессе обучения и воспитания.

Ключевые слова: авторитарный, либеральный, демократический стили управления, образовательный процесс, гуманизация, демократизация, самоактуализация.

«Ніщо не розвиває так особистість, як самонавчання, самовиховання, самореалізація, самоактуалізація, самодетермінація. Система «Я», яка є системою саморегуляції особистості, важлива так само, як усі інші структурні елементи особистості. Але залишатися людиною серед людей, бути ввічливим, бути добрим, уміти співпереживати і співрадіти – це те, що я хотів би побажати нашим молодим науковцям».

Академік С.Д. Максименко